

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AHISQA TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATINDA SÜRGÜN MÖVZUSUNUN POETİKASI

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,
ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Enver Fazloğlu Öztürk**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

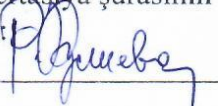
Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şirindil Həsən oğlu Alışanlı

filologiya elmləri doktoru
Qafar Möhsün oğlu Hüseynov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ülviyyə Həsaməddin qızı Rəhimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

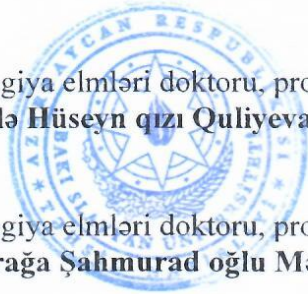

filologiya elmləri doktoru, professor
Nəsirəğa Şahmurad oğlu Məmmədov

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nahidə Camal qızı Məmmədşanova

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Təqdim olunan dissertasiya işi Ahıska türklərinin ədəbiyyatında sürgün mövzusunun formalaşma tarixi və bədii təcəssümünün tipologiyası və poetikasının sistemli tədqiqinə həsr olunub.

Tədqiqatın aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Türk xalqlarının folklor və ədəbiyyatında vətən mövzusu tarix boyu mühüm yer tutmuş, yurd sevgisi, vətənpərvərlik əsas tərənnüm ideallarından olmuşdur və bu mövzu bədii yaradıcılıqda və elmi araşdırmalarda bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Bu motivlər 1944-cü ildə Sovetlər Birliyində bir sıra türk və dağlı müsəlman xalqlarının vətənlərindən çıxarılarq deportasiya olunması, Orta Asiyaya sürgün edilməsindən sonra folklor və ədəbiyyatda xüsusilə aktuallaşmışdır. 1944-cü ildə sürgün edilmiş Ahıska türklərinin tarixi faciəsi bu xalqın milli şüurunda, mənəviyyatında və mədəniyyətində dərin iz buraxmışdır, milli mədəniyyətlərində bu qlobal milli faciənin təsiri ilə xüsusi “sürgün folkloru və ədəbiyyatı” formalaşmışdır. Lakin Ahıska türklərinin poeziya və bədii nəsrə aşkarlanan, məzmun və forma xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus poetik fenomen şəklində aşkarlan sürgün ədəbiyyatı bu vaxta qədər xüsusi akademik elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Ənənəvi və yeni poetik formaları, şifahi və yazılı yaradıcılıq xüsusiyyətlərini birləşdirən Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tədqiqi bu özünəməxsus estetik-bədii hadisəsinin tarixi-tipoloji və poetik səciyyəsinə aşkarlamağa və ümumiləşdirməyə imkan verə biləcək aktual məsələdir. Sürgün ədəbiyyatı poetikasının bir sıra orijinal semantik və struktur xüsusiyyətlərə, janr və üslub formalarına malik olduğunu nəzərə alsaq, bu mövzuda tədqiqatın həm tarixi, həm də nəzəri və müqayisəli-tipoloji cəhətdən xüsusilə aktual olacağını, ədəbiyyatşünaslığımızı yeni ümumiləşdirmələrlə zənginləşdirəcəyini düşünürük.

Dissertasiyanın aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, etnik, milli, dini zəminli münaqişələrin genişləndiyi müasir dövrdə türk xalqlarının inteqrasiyası, maddi və qeyri-maddi irsinin qorunması, onların mədəniyyətləri arasında dialoq mühüm tarixi və filoloji məsələyə çevrilmişdir. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri və xalqın həyat tərzidir. Bunun mühüm

təzahürlərindən biri altmış il ərzində toplum halında Azərbaycanda yaşayan Ahıska türklərinin cəmiyyətə ahəngdar inteqrasiyası, etnik mədəniyyətini, folklorunu, ədəbiyyatını, ana dilini qoruyaraq inkişaf etdirməsidir. Bu tarixi proseslərin öyrənilməsi, Azərbaycanda yaşayan Ahıska türklərinin sürgün dövrü folkloru və ədəbiyyatının tədqiq edilməsi azərbaycanşünaslıq və Ahıskaçünaslıq, eləcə də ümumi türkoloji baxımından aktual elmi məsələdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Ahıska türklərinin, o cümlədən onların Azərbaycanda yaşayan çoxminli qrupunun mədəniyyəti, eləcə də sürgün dövrü ədəbiyyatı yetərincə öyrənilməmiş, xüsusi monoqrafik və akademik elmi tədqiqatların mövzusu olmamışdır. SSRİ dövründə ümumən onların türk adı yasaq edilmiş, mətbuatda, tədqiqatlarda adları çəkilməmişdir. Müstəqillik dövründə Ahıska türklərinin etnik mədəniyyəti, dil xüsusiyyətləri, Azərbaycan mühitinə inteqrasiyası barədə müəyyən əsərlər yazılsa da, bu xalqın sürgün ədəbiyyatı kimi mühüm türkoloji məsələ barədə sistemli və fundamental araşdırmalar aparılmamışdır.

Lakin Azərbaycanda və Türkiyədə Ahıska türklərinin tarixinə, folklor və etnoqrafiyasına, dialekt və şivələrinə, əsasən klassik ədəbiyyatının və aşıq sənətinin müəyyən xüsusiyyətlərinə, müasir yazıçı və şairlərin bəzilərinin yaradıcılığına, folklor və ədəbiyyatlarında sürgün mövzusunə dair mövcud araşdırmalar, irəli sürülən fikirlər və mülahizələr tədqiqatımızda elmi baza rolunu oynamışdır. Bu baxımdan professor Asif Hacılinin¹, professor Abbas

¹ Abbasoğlu (Hacılı), A. Vatan Derdi, Yurt Derdi - Ahıska Türklerinin Sürün Folkloru // Milli Folklor, – 1991. Sayı 9, – s. 52-56; Hacılı, A. Qəribəm bu vətəndə: Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti / A.Hacılı. – Bakı: Gənclik, – 1992. – 216 s.; Hacılı, A. Çağdaş folklor yaradıcılığının tipologiyası və poetikası (Axısqa türk şifahi nəsrində) / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, XIV. – Bakı: Səda, – 2003. – s. 15-28; Hacılı, A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi // – İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, – 2009. – 583 s.; Hacılı, A. Hatıralarda Ahıska Yurdu – 1 // “Bizim Ahıska”, Bahar, – 2011. Sayı 22, – s. 31-35; Hacılı, A. Hatıralarda Ahıska Yurdu – 2 // “Bizim Ahıska”, Yaz, – 2011. Sayı 23, – s. 12-18; Hacılı, A. Axısqa türklərinin sürgün folkloru / A.Hacılı. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 100 s.; Hacılı, A. Axısqa türklərinin inanc dünyası / A.Hacılı. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 108 s.; Hacılı, A. Axıskalı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili / A.Hacılı. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – 84 s.; Hacılı, A. Axıskalı Şair Usta

Hacıyevin², professor İsmayıl Kazımovun³, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Piriyevanın⁴, Sevil Piriyeva və Allahverdi Piriyevin⁵ tədqiqatları, eləcə də K.Aslan⁶, T.Kukulov⁷, L.Şimşəkəv⁸, N.Sasıyev⁹ və digərlərinin kulturoloji, tarixi səpgili kitablarında istifadə etmişik. Mətnləri müxtəlif toplulardan, şair və yazıçıların əsərləri külliyyatından götürmüşük.

Türkiyədə fəaliyyət göstərən alimlərdən F.Kırzioğlu, A.E.Gökdemir, S.Büntürk, Y.Zeyrek, O.Uravelli, M.Aliyeva, R.Bayraktar və başqalarının araşdırmaları isə qədim dövrdən bu günə Ahıska türklərinin tarixinə, sosial, siyasi, hüquqi məsələlərinə, müəyyən qədər dil və klassik folklor nümunələrinə yönəlmiş tədqiqatlar kimi dissertasiyanın uyğun hissələrində nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin ilk onilliyi Ahıska türklərinin sürgün

Mürtəz / A.Hacılı. – Bakı: Mütərcim, – 2015; Hacılı, A. Ahıska türklərinin folklorunda rus zülmünü anlatan motivlər // “Bizim Ahıska”, – Ankara, – ocak-mart, – 2005. Sayı 2; Hacılı, A. Axısqa türklərinin folkloru və çağdaş sosial yaşanı (İngilis dilində) // Folklor və etnoqrafiya, – 2004. №1.

² Hacıyev, A. Tiflis Azərbaycan teatrı / A.Hacıyev. – Bakı, – 1984. – 160 s.; Hacıyev, A. Tiflis Azərbaycan və Adıgün türk teatrı / A.Hacıyev. – Bakı: Borçalı, – 2006. – s. 21-31.

³ Kazımov, İ. Axısqa türklərinin dili / İ.Kazımov. – Bakı: Elm, – 1999. – 278 s.; Kazımov, İ. Ahıska türkləri və Azərbaycan / İ.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2004; Kazımov, İ. Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor / İ.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012.

⁴ Piriyeva, S. Axısqa Türkləri Azərbaycanda (tarix, sosial – mədəni həyat) / S.Piriyeva. – Bakı: Elm Nəşriyyatı, – 2005. – 264 s.

⁵ Piriyev, A., Piriyeva, S. Ata Yurdum Ahıska / A.Piriyev, S.Piriyeva. – Bakı: Mütərcim Nəşriyyatı, – 2001. – 256 s.; Piriyev, A., Piriyeva, S. Türksüz Qalan Ahıskam / A.Piriyev, S.Piriyeva. – Bakı: Vektor Nəşrlər Evi, – 2007. – 233 s.

⁶ Aslan, K. Ahıska türkləri // – Ankara: Ahıska türkləri kültür və dayanışma derneği, – 1995. – 87 s.

⁷ Kukulov, T. Axısqa türklərinin tarixinə bir nəzər / T.Kukulov. – Bakı: Abilov, Zeynalov və Oğulları, – 1999. – 91 s.; Kukulov, T. Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti / T.Kukulov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 232 s.

⁸ Şimşəkəv, L. Sürgün xatirələri / L.Şimşəkəv. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 232 s.

⁹ Sasıyev, N. Yetim qalmış Axıskalı / N.Sasıyev. – Bakı, – 2011. – 360 s.; Sasıyev, N. Baba ocağı ana sığağı. Axıskalı türklərinin folkloru / N.Sasıyev. – Bakı: Müəllim, – 2007. – 302 s.

ədəbiyyatı, vətən və qürbət motivlərini ifadə edən nəzm və nəsr əsərləridir. Araşdırmanın predmeti Ahıska türklərinin 1944-2000-ci illər ədəbiyyatında vətən və sürgün mövzusunun ifadə edən əsərlərin məzmun və forma xüsusiyyətləri, poetik semantika və struktur elementləri, ümumi tipoloji cəhətlərindən ibarətdir. 1944-cü il sürgününü canlı yaşamış, nəzm və nəsr əsərlərində ifadə etmiş Usta Mürtəz, Zarzimalı Aslan Şair, Cabir Xalid, Mircavad Ahıskalı, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Nurəddin Sasıyev, Şahismayıl Adıgünlü, Zeynül Yektayi, İlyas Xəlil, Səkinə Zənavlı kimi ədiblərin yaradıcılığı bu baxımdan ilk dəfə sistemli təhlil olunub. Dissertasiyada ənənəvi və yeni şeir formaları, ilk dəfə sürgün dövründə formalaşmış hekayə, roman kimi janrların ideya-məzmun və poetik özəlliklərini ifadə edən motivlər, bədii detal və fiqurlardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Yuxarıda qeyd olunan problemlər nəzərə alınaraq, aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın *məqsədi* – Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tipoloji mahiyyətini və poetik səciyyəsinə araşdırmaq, ictimai-mədəni həyatda və ədəbi prosesdə oynadığı rolu ortaya çıxarmaqdır. Sürgün dövrünün ağır ictimai-siyasi şəraitində belə Ahıska türklərinin şifahi və yazılı bədii yaradıcılığı özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş və bu prosesdə Azərbaycandakı ədəbi-mədəni mühit mühüm rol oynamışdır. Hazırda Azərbaycanın Saatlı rayonunda Ahıska Türkləri Yazarlar Birliyi uğurla fəaliyyət göstərir, bir çox şair və yazıçı ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur. Azərbaycan ədəbi mühiti ilə sıx əlaqədə inkişaf edən Ahıska yazıçı və şairlərinin bir neçə nümayəndəsi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Dissertasiyanın məqsədlərindən biri də sürgün dövründə formalaşmış bu yeni ədəbi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Eyni zamanda müasir dövrdə bir çox ənənəvi folklor janrları yeni məzmun, obraz və süjetlər, üslubi vasitələrlə zənginləşmiş və yeni tarixi hadisələri ifadə etməyə başlamışdır. Eləcə də Ahıska ədəbi-bədii ənənəsində ilk dəfə məhz Azərbaycanda roman, povest, hekayə, poema, sərbəst şeir kimi yeni janrlar meydana çıxmışdır. Bütün bu yeni janr, üslub formalarının, ənənəvi janr modifikasiyalarının tədqiqi dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədlərdəndir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan *vəzifələrə* aşağıdakılar daxildir:

- Ahıska türklərinin folklor və ədəbiyyatında sürgün mövzusunun ümumi şəkildə səciyyələndirilməsi;
- Ahıska türklərinin ənənəvi folklor və ədəbiyyatında tarixi yaddaş və vətənpərvərlik ideallarının araşdırılması;
- 1944-cü il deportasiyasının Ahıska türklərinin milli şüuruna, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına təsirinin aydınlaşdırılması;
- Ahıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatının ümumi səciyyəsinin verilməsi;
- Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının özünəməxsus ədəbi hadisə kimi mövcudluğunun əsaslandırılması;
- Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında vətən mövzusu və qürbət konseptinin təhlili;
- Sürgün ədəbiyyatının janr və kompozisiya, dil və üslub, məzmun xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- Ahıska türklərinin müasir folklor və ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun öyrənilməsi;
- Türk xalqları ədəbiyyatında sürgün mövzusunun və sürgün ədəbiyyatının gələcək tədqiqi üçün nəzəri-metodoloji müddəaların ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində müqayisəli-tipoloji və müqayisəli-tarixi, mədəni-tarixi, struktur-semantik, bioqrafik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində konkret vəzifələrin səciyyəsinə uyğun olaraq, təsvir, təhlil, təfsir kimi araşdırma üsullarından, məsələyə dair mütəxəssislərin mövcud araşdırmalarındakı elmi qənaət və konseptual müddəalardan da istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Tarixi-siyasi proseslər, ilk növbədə repressiyalar keçmiş sovet məkanındakı türk xalqlarının milli varlığına və mədəniyyətinə, folklor və ədəbiyyatna köklü təsir edən amildir;
- Ahıska türklərinin folklorunda izlənən “vətən ağıtları”, “söyləmələr” kimi ənənəvi janrların sürgün dövründəki semantik və üslubi transformasiyaları və eləcə də sürgün dövründə meydana çıxmış poema, hekayə, roman, memuar kimi yeni janrlar sinkretik səciyyəli özünəməxsus poetik sistemlərdir;

- Azərbaycanda yaşayan Ahıskalı ədiblərin yaradıcılığı Azərbaycan gerçəkliklərinin inikasından və ədəbi əlaqələrdən gələn özünəməxsusu xüsusiyyətlərə malikdir;

- Ahıska türklərinin sürgün dövründə formalaşmış folkloru və ədəbiyyatının tədqiqi əsasında ümumən türk xalqlarının sürgün və mühacirət folkloru və ədəbiyyatının araşdırılması üçün geniş məlumat və nəzəri-metodoloji baza formalaşdırır;

- Bu mövzunun tədqiqi Ahıska türklərinin etnik mədəniyyəti və digər türk xalqlarının mənəvi dəyərləri, mental xüsusiyyətləri, folklor və ədəbiyyatı arasında tarixi bağlılığın şərhı gələcəkdə bu istiqamətdə ümumtürkoloji araşdırmalar üçün metodoloji zəmin yarada bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ümumən Ahıska türklərinin bədii ədəbiyyatı, o cümlədən sürgün poeziyası və nəsrı xüsusi ədəbi-tarixi və ədəbi-nəzəri problem kimi ilk dəfə araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq, ictimai-tarixi proseslərin, milli özünüdərkın bədii ifadəsi olan sürgün ədəbiyyatının məzmunu və poetikası sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Ahıska türklərinin mədəniyyətində formalaşmış “sürgün ədəbiyyatı”nın məzmun və forma, janr və üslub xüsusiyyətləri sistemli araşdırılmış, alınmış nəticələr ümumiləşdirilmiş və digər türkdilli xalqların analoji bədii materiallarının tədqiqi üçün nəzəri-metodoloji müddəalar formalaşdırılmışdır. Beləliklə, ilk dəfə Ahıska türklərinin etnik mədəniyyəti, o cümlədən sürgün dövründə yaranmış folkloru və yazılı ədəbiyyatı sistemli tədqiq olunmuş, tarixi-siyasi proseslərin ədəbi yaradıcılığa təsiri izlənmiş, ənənəvi janrların yeni poetik modifikasiyaları və ədəbi əlaqələr nəticəsində formalaşmış yeni janrların poetik tipologiyası araşdırılmış, sürgün şəraitində folklor və ədəbiyyatın ictimai şüurda və həyat tərzində funksional rolu təhlil olunmuş, bu yeni ədəbi anlayışın gələcək tədqiqi üçün müasir nəzəri-metodoloji baza yaradılmış, bu mövzuda gələcək tədqiqat istiqamətləri müəyyənlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti dissertasiyada yeni dövrdə tarixi-siyasi proseslərin milli mədəniyyətə, ədəbiyyata təsirinin, bu təsir nəticəsində meydana çıxmış “sürgün ədəbiyyatı” anlayışının tipoloji xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsində, alınmış nəticələrin bu istiqamətdə yeni

tədqiqatlar üçün nəzəri-metodoloji baza rolunu oynamasındadır. Dissertasiyanın elmi-praktik dəyəri əldə edilmiş nəticələrin respublikanın ali məktəblərinin filologiya fakültələrində ədəbiyyat nəzəriyyəsi fənninin və ədəbi-tarixi kursların, türkologiya, folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq, türk xalqları folkloru və ədəbiyyatı üzrə xüsusi seminarların tədrisində, elmi tədqiqat işlərinin yazılmasında və dərsliklərin hazırlanmasında istifadə edilə bilinməsindədir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Məqalə və konfransların siyahısı verilir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Dissertasiya giriş – 19 869 işarə, üç fəsil (birinci fəsil üç yarımfəsil – 46 778 işarə, ikinci fəsil üç yarımfəsil – 91 144 işarə, üçüncü fəsil beş yarımfəsil – 86.684 işarə), nəticə – 8 580 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ümumilikdə 274 319 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, tədqiqatın predmeti, vəzifələri və metodları, habelə dissertasiyanın müdafiəyə təqdim olunan müddəaları təsvir olunur.

Birinci fəsil “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tarixi tipologiyası” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin **birinci bölümündə** (“Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tarixi qaynaqları”) Ahıska türklərinin etnik mədəniyyətinin tarixi qaynaqları, qədim dövrdən başlayaraq, müasirliyə qədər müxtəlif tarixi mərhələlərin və mühüm hadisələrin etnik şüura, təsiri, ictimai-mədəni həyata, xalq sənətinə, aşıq yaradıcılığı, yazılı ədəbiyyata təsiri izlənilir. Qədim dövr, 1578-ci ildən Osmanlı imperiyasının, 1828-ci ildən Rusiya imperiyasının tərkibindəki mərhələlər, XX əsrin əvvəllərində milli şüurun oyandığı dövr, 1921-ci ilin martında Türkiyə və Sovet Rusiyası arasında bağlanan müqavilə ilə Sovet Gürcüstanının tərkibində daxil olduğundan və 1944-cü il sürgünündən sonra baş verən proseslər şərh edilir. Sovet dövründə Ahıska türklərinin Azərbaycanla mədəni əlaqəsinin güclənməsi,

Azərbaycandan gəlmiş xeyli sayda partiya-hökumət işçilərinin, pedaqoji kadrların, jurnalistlər, rejissorlar, aktyorların Ahıska milli mədəniyyət və maarifinin inkişafında rolu göstərilir. Bu dövrə milli mətbuat surətlə inkişaf edir, “Adıgün kolxozçusu” (1931), “Qızıl rəncbər” (1933), “Kommunist” (1930), “Bağban” (1933), “Sosializm kəndi” (1940) kimi mətbuat orqanları çıxır, Tiflis Azərbaycan Dram Teatrının köməyi ilə 1934-cü ildə böyük sənətkar İbrahim İsfahanlının başçılıq etdiyi Adıgün Səyyar Kolxoz-Sovxoz teatri fəaliyyətə başlayır¹⁰. Lakin sovet rejimi tərəfindən Ahıska türklərinin 1944-cü ildə vətənlərindən Orta Asiyaya və Qazaxıstana deportasiya edilməsi onların milli varlığına və mədəniyyətinə sarsıdıcı zərbə vurur. 12 il xüsusi komendant rejimində yaşayan Ahıska türkləri 1956-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin fərmanı ilə komendant rejimindən və yerlərini dəyişməklə bağlı məhdudiyətlərdən azad edilsələr də, doğma yurdlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edirlər və indiyədək də bu hüququ rəsmən ala bilməyiblər. Bu bölmədə bu kimi tarixi proseslər Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının təşəkkülünün tarixi qaynaqları kimi şərh edilir.

Birinci fəslin “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının Azərbaycan konteksti” adlı **ikinci bölümündə** Ahıska türklərinin Azərbaycanla tarixin bütün dövrlərində izlənmiş, keçən əsrin əvvəllərindən isə xüsusilə intensivləşmiş dərin əlaqələrinin tarixi xronikası və xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu əlaqələrin ikitərəfli xarakteri, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Bəy Pepinov, Şəfiqə Əfəndizadə, Adil Əfəndiyev, Fuad Əfəndiyev, Mövlud Bayraqdarov kimi şəxsiyyətlərin Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında fəal iştirakı və Azərbaycan ziyalılarının Ahıskada təhsil, elm, mədəniyyətin, mətbuatın, maarifin inkişafında müstəsna rolu şərh edilir. Ahıska türklərinin tarixində faciəli rol oynamış 1944-cü il noyabr sürgünündən sonra qırılmış bu əlaqələrin, Ahıska türklərinin 1958-ci ildən və 1989-cu ildə Özbəkistanda Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycana köçü ilə bərpası və milli mədəniyyətdə başlayan dirçəliş izlənilir. Azərbaycan xalqının və dövlətinin doğma

¹⁰ Hacıyev, A. Tiflis Azərbaycan teatri / A.Hacıyev. – Bakı, – 1984. – 160 s. – s.138-141; Hacıyev, A. Tiflis Azərbaycan və Adıgün türk teatri / A.Hacıyev. – Bakı: Borçalı, – 2006. – s. 21-31.

münasibəti Ahıska türklərinin özlərinə firavan həyat qurmalarına, ana dillərini, adət və mərasimlərini, həyat və təsərrüfat tərzlərini qoruyub saxlamalarına, Ahıska dialektinə çox yaxın olan Azərbaycan dilində orta və ali təhsil almalarına, ali təhsilli milli kadrların yetişməsinə, sürgündən sonra ilk dəfə ana dilində ədəbiyyat, mətbuat yaratmalarına imkan yaratmışdır. Azərbaycan cəmiyyətinə ahəngdar inteqrasiya etmiş Ahıska türkləri də Respublikanın ictimai, mədəni həyatında fəal iştirak edirlər. Ahıska türkləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesindən kənar qalmamış, döyüşlərdə 81 nəfər Ahıska türkü şəhid olmuş, İsgəndər Aznavurov Milli Qəhrəman adına layiq görülmüşdür. Hazırda Azərbaycanda Ahıska türklərinin “Vətən” İctimai Birliyi, Ahıska Türkləri Mədəniyyət Mərkəzi, Ahıska Türkləri Yazarlar Birliyi, müxtəlif özfəaliyyət dərnəkləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda Ahıska türklərinin ədəbiyyatı inkişaf etmiş və Usta Mürtəz, Cabir Xalidov, Şahismayıl Adıgünlü, Mircavad Ahıskalı (hazırda Türkiyədə məskunlaşmış), Zeynül Yektayi, Nürəddin Sasıyev, Həmdi Yitgün, Şəmşir Şimşəkoğlu, İlim Şahzadəyev (Səfil), Güləhməd Şahin, İlyas Xəlil, Məhəmməd Paşaliev, Müzeyfə Qoca Adıgünlü, Təzəgül Cövdətiqızı, Müsəddin bir çox şair və yazıçı ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş və ya olmaqdadır. Azərbaycan ədəbi mühiti ilə sıx əlaqədə inkişaf edən Ahıska yazıçı və şairlərinin bir neçə nümayəndəsi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür, eyni zamanda Saatlı rayonunda Ahıska Türkləri Yazarlarının Birliyi fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda Ahıska türklərinin ədəbiyyatı inkişaf edərək özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Ahıska ədəbi-bədii ənənəsində ilk dəfə məhz Azərbaycanda roman, povest, hekayə, poema, memuar, sərbəst şeir kimi yeni janrlar meydana çıxmışdır. Ahıska türklərinin müasir yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında doğma yurd, vətən həsrəti ilə yanaşı, Azərbaycan mövzusu, azərbaycançılıq idealları, Qarabağ motivləri mühüm yer tutur.

Birinci fəslin “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının ümumi səciyyəsi” adlı **üçüncü bölməsində** dövründə Ahıska türklərinin xalqın mənəvi dəyərlərini, milli ideallarını dolğun ifadə edən, etnik mədəni ənənələrdən və ana dilinin imkanlarından bəhrələnən və tarixi prosesləri əks etdirən sürgün ədəbiyyatının tipoloji

mahiyyətinin və poetikasının, ictimai-mədəni həyatda oynadığı rolun ümumi səciyyəsi şərh edilir, bu orijinal ədəbi hadisə, ədəbi-estetik fenomen olan bu anlayışın aparıcı xüsusiyyətləri cizgilənir.

Sürgün ədəbiyyatının nümayəndələri olan şair və nasirlərin janr etibarilə əsasən lirik şeir, qoşma, gəraylı, bayatı, təcnis, qəzəl, “vətən ağıtları”, “deyimlər”, “söyləmələr”, “dastan” kimi ənənəvi, poema, roman, hekayə, memuar, səyahətnamələr, kimi yeni janrlardan, şifahi, klassik yazılı və müasir ədəbi üslubların vəhdətindən ibarət olan əsərlərinin vətən sevgisi, doğma yurd həsrəti, vətənə qayıdış əzmi, vətənpərvərlik hissləri, qürbət acısı və sürgün əzabları kimi motivlərdən ibarət ümumi forma və məzmun xüsusiyyətləri təhlil olunur. Ahıska türklərinin sürgün dövründə bədii ədəbiyyatın funksional baxımdan son dərəcə aktuallaşması – milli hüquqlarından məhrum olmuş və bu gün də vətənə qaytarılmamış Ahıska türklərinin müasir etnik varlığında məhz bədii yaradıcılıq milli kimlik şüurunu qoruyan və yaşadan əsas amil kimi mühüm rol oynaması, folklor və ədəbiyyatın Ahıska türklərinin milli mənlük şüurunda və toplum həyatında müstəsna əhəmiyyəti, Ahıskalıların etnik varlığını, mənəvi birliyini qoruyan əsas amil olduğu təsbit olunur.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl**i “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının poetik semantikasi” adlanır və bu fəslin **birinci bölməsində** “Ahıska türklərinin klassik və müasir ədəbiyyatında tarixi yaddaş” məsələsi tədqiq edilir. Tarixi yaddaşın, vətən haqqında xatirələrin, milli kimlik şüurunun qorunub yeni nəslə ötürülməsi sürgün dövründə milli kimliyi qorumağa imkan verən əsas amilə çevrilmişdir.

“Yaşlı nəslin nümayəndələri ilə adi söhbətlərdə onların adət-ənənələrə, dini ayinlərə necə hörmət və ehtiram göstərmələrinin şahidi olursan. Xalq ədəbiyyatı ənənələrinin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi, onu tarixi yaddaşda saxlamaq məsuliyyəti əxlaqi missiya kimi böyükdən kiciyə ötürmək hər bir ahıskalının öhdəsinə düşən milli borcdur. Dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış bu xalq öz tarixini, söz sərvətlərini və deyimlərini bayatı, mahnı, nağıl, atalar sözləri, məsəllər, əfsanələr, tapmaca-bulmaca və folklor janrında olan digər örnəklərin, nümunələrin yaddaşlardan silinməməsi üçün

əllərindən gələni edir”¹¹.

Sürgün şəraitində milli mətbuatdan, təhsildən, maarifdən məhrum olan, müxtəlif ölkələrdə yaşayan xalqın ictimai şüurunda və ictimai həyatında bu missiyanı yerinə yetirə əsas vasitələr məhz xalq yaradıcılığı və mərasimlər, nəsilərdən nəsilərə ötürülən xatirələr, rəvayətlər, əfsanələr olmuşdur. Bu məramı bədii yaradıcılıqda funksional dəyişikliklərə, müəyyən janrların aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə Ahıska türklərinin folkloru və ədəbiyyatı öz ədəbi-estetik dəyəri ilə yanaşı, əhəmiyyətli tarixi məlumatın və yaddaşın daşıyıcısı, didaktik vasitə kimi aktuallaşmışdır. Bu vaxta qədər toplanıb dərc olunmuş ədəbi materialın təhlili əsasında, Ahıska türklərinin tarixi prosesləri əks etdirən bədii mətnlərini aşağıdakı qruplara bölə bilərik:

- a) Ahıskanın işğalına həsr olunmuş mətnlər;
- b) işğaldan sonra siyasi repressiya və erməni terrorunu əks etdirən mətnlər;
- c) sürgün faciəsini aşkarlayan əsərlər;
- d) vətənə dönüş mücadiləsinə və tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlər.

Osmanlı imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə Ahıskalı ədiblərin yaradıcılığı, müəyyən yerli nüanslar nəzərə alınmaqla, sultanlığın ümumi ədəbi prosesinin ortaq inkişaf meyllərinə uyğun təkamül edirdi və buna görə də mövzumuz baxımından ayrıca toxunuruq. Lakin 1828-ci ildə Ahıskanın işğalı yerli əhalinin, bütövlükdə Osmanlı dövlətinin, Qafqaz müsəlmanlarının həyatında ciddi əks-səda doğurmuş və bədii ədəbiyyatda bu hadisənin təsiri ilə xüsusi “vətən ağıtları” silsiləsi təşəkkül tapmışdır. Bu hadisəyə şahidlik etmiş və ilk reaksiya verən şairlərdən Posxoflu Aşıq Üzeyir Fəqirinin (“Ahıska ağıtı”, “Ahıskanın süqutu”, “Ahmediye ağıtı”, “Ahıskanın süqutuna”, “Ahıska savaşına koçaklama”), Şair Güləlinin (“Ahıska gül idi gitti”), Aşıq Qəribin (“Ahıska ağlatması”, 1828), Daşdəmirin (“Ahılkelek üzerine ağıt”, 1828) adlarını qeyd etdiyimiz əsərləri ilə Ahıska ağıtları janrı formalaşmış və tarixin sonrakı

¹¹ Piriyeva, S. Axısqa Türkləri Azərbaycanda (tarix, sosial – mədəni həyat) / S.Piriyeva. – Bakı: Elm Nəşriyyatı, – 2005. – 264 s. – s.151.

mərhələlərində, xüsusən sürgün dövründə öz aktuallığını saxlayaraq yeni dövrə uyğun məzmun ifadə etmişdir.

Bu bölümdə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz klassik şairlərin, eləcə də sonrakı dövrlərin şair və aşıqlarından Xasta Hasanın, Molla Məhəmməd Səfilinin və başqalarının yaradıcılığında Ahıska faciəsini, ermənilərin bu hadisələrdə törətdiyi təxribat və terroru əks etdirən əsərlər təhlil olunur. Ahıska türklərinin tarixi yaddaşını yaşadan el sənətkarlarından sürgünün canlı şahidi olmuş şair və yazıçılardan Usta Mürtəz (“Yetişdi (1944, 14 noyabr)”), “Könül (Sürgün günlərindən xatirə)”, “Ağlarım”, “Ağlasın”, “Hani?”, “Könül”, “Dastani Balabek”, “Bənim”), Aslan Şair (“Vətənsizim”, “Ağlarım”, “Yanğın İzahar”, “Vətən”, “Vətəndədir”, “Ey gözəl vətən!”, “İlyas Əfəndinin dastanı”), Şimşək Sürgün Kaxaretli (“Ənvər müəllim! Ənvər Odabaşova”), “Vətən oğlu Yusifə. Yusif Sərvərova”), Zeynül Yektayi (“Qırx dördüncü tarıxdə” – Urvəl, 75-78), Nurəddin Sasıyev (“Söndürülmüş ocaqlar. Dastan”) Səkinə Zənavlı (“Kobliyan”, “Kobliyandır”, “Kövi Zənavın”), İndusalı Musaoğlu (“Vətən dastanı), Dərdli Gözəl (“Yandı, Muqaret”), Usta Bəkir (“Kavkazın Türküsü”), Aşıq Binəli (“Qismət et vətənə bizi”) və başqalarının əsərləri ayrıca tədqiq olunur. Ahıska türklərinin müasir şairlərinin tarixi səpgili əsərlər yazmış şair və nasirlərdən Cabir Xəlid, Nurəddin Sasıyev, Təzəgül Cövdətiqızı, Müzeyfə Qoca Adigünlü və başqalarının əsərlərində tarixi hadisələrə, şəxsiyyətlərə, dəyərlərə münasibət, mətnlərdəki didaktik, estetik, fəlsəfi məzmun, poetik xüsusiyyətlər təhlil olunur, ümumiləşdirmələr aparılır.

İkinci fəslin “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında vətən və qürbət konseptləri”adlı **ikinci bölümündə** sürgün dövründə Ahıska türklərinin ictimai şüurunu, dünyagörüşünü, etnopoetik dünya mənzərəsini, mədəniyyətini və həyata münasibətini təyin edən “vətən” və “qürbət” konseptlərinin müstəsna əhəmiyyəti, ictimai şüurda və mədəniyyətdə, folklor və ədəbiyyatda yaratdıqları semantik əkslik araşdırılır, gerçəkliyin, tarixin, ətraf mühitin məhz vətən-qürbət, vətəndəki zaman-sürgün dövrü, doğma-yad, yurd-qürbət əksliklərinin kontekstində qavranıldığı göstərilir. Etnik şüurda və sürgün ədəbiyyatında insanların harada məskunlaşmaqlarından asılı olmayaraq, milli amal və məqsədin əvvəl-axır vətənə qayıtmaq,

ata-baba ocaqlarının, əcdad məzarlarının qaldığı, füsunkar təbiəti və qədim tarixi olan doğma yurda dönmək olduğu şərh olunur.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının başlıca mövzusu, semantik məhvəri, mətnyaradıcı amilləri olan vətən və qürbət konseptlərinin fərqli poetik formaları aşkarlanır:

a) klassik ədəbiyyata və folklorla xas ənənəvi bədii vasitələrin sürgün mövzusunə uyğun transformasiyası;

b) müəllif yaradıcılığının məhsulu olan özünəməxsus bədii vasitələrlə ifadəsi;

c) bu iki üsulun sintezindən ibarət formalardan istifadə.

Klassik ədəbiyyat və folklor ənənəsinin sürgün mövzusunə uyğun transformasiyasının ilk növbədə yaşlı nəslin, şifahi xalq yaradıcılığı, aşıq sənəti əsasında formalaşmış şairlərin yaradıcılığında izləndiyi təsbitlənir və bu baxımdan Aslan Şair (“Vətənsizim”, “Ağlarım”, “Ey gözəl Vətən!”), Usta Mürtəz (“Yetişdi (1944, 14 noyabr)”, “Könül (Sürgün günlərindən xatirə)”, “Ağlarım”, “Ağlasın”, “Hani?”, “Könül”, “Dastani Balabek”, “Bənim”), Səkinə Zənavlı (“Kobliyan”, “Kobliyandır”), İndusalı Musaoğlu (“Vətən dastanı”), Usta Bəkir (“Kavkazin Türküsi”), Dərdli Gözəl (“Yandım, Muqaret”), Aşıq Binəli (“Qismət et vətənə bizi”) kimi şairlərin klassik ədəbi ənənə məcrasında yazılmış əsərləri təhlil olunur. Eyni zamanda, klassik poeziyasının xüsusiyyətləri yeni nəsil Ahıska şair və nasirlərində də izlənilir. Bu baxımdan, şair Mircevat Ahıskalı “Qürbətdən iniltilər” dastanı təhlil olunur. Bu şair və yazıçıların əsərlərində klassik məhəbbət poeziyası, fəlsəfi şeir, “vətən ağıtları”, səyahətnamələrdən gələn elementlər təhlil olunur, onların yeni məzmun və müasir oxucuya uyğun modifikasiyaları həm yaşlı, həm də yeni nəsil ədəblərinin yaradıcılığı əsasında şərh edilir.

Vətən və qürbət konseptlərinə müracətin digər forması, - onların müəllif yaradıcılığının məhsulu olan orijinal bədii vasitələrlə ifadəsi, – bir çox müasir şairlərdə izlənilir. Bu şairlərdən Cabir Xəlid (“Bir şəkil çəkəm (Usta İsmixan tadaya)”, “Vətən”), Şahismayıl Adıgünlü (“Mən gedəcəm”), Həmdi Yitgün Qomorolunun (“Bəzər oldum”) və başqalarının poeziyasında folklor üslubunun ədəbi meyarlarla əvəzlənməsi tamamlanır, folklorla müraciət müəlliflərin yaradıcılıq prinsiplərindən asılı olan fərdi ədəbi üsul kimi aşkarlanır.

Nəticə etibarilə, Ahıska ədəbiyyatına yeni üslublar, metodlar, nəzn və nəsr janrları daxil olur, fərdi üslub təkamül edir. Bütün bunlar Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının peşəkar səviyyəsinin artmasına dəlalət edən proses kimi maraq doğurur.

Müasir ədəbiyyatda vətən, qürbət mövzularına həsr olunmuş əsərlər sırasında folklor və ədəbiyyat formalarının sintezindən ibarət aralıq mətnlər də mövcuddur. Bütövlükdə folklor ənənəsi məcrasında yazılan bu əsərlərdə müəllif fərdiliyi kifayət qədər fəaldır, hadisələrə şəxsi münasibət, lirik “mən”in baxışı ifadə olunur, subyektiv mövqe aşkarlanır. Bu baxımdan, haqqında danışılan ədəbi meylin səciyyəvi nümunəsi kimi, Şimşək Sürgün Kaxaretlinin (“Vətənə aid şeirlər”, “Dünya verən olub gedər”, “Bəxtsiz türklər”), İlyas İdrisovun (“Həsərət”), Müsəddinin (“Gürcistan”), Usta Bəkir (“Kavkazin Türküsi”), Mehیار Əhmədovlu Varxanlının (“Gürcistan”) əsərləri tədqiq edilir. Bu bölümdə Ahıska türklərinin ictimai şüurunda və poeziyasında vətən konseptinin geniş anlayış olduğu və yalnız Ahıskanı deyil, Qafqazı, Gürcüstanı, Türkiyəni, Azərbaycanı da əhatə etdiyi təsbit olunur:

*Azərbaycan açdı geniş bağrını,
Qəbul edib verdi öz ocağını,
Qırğından qurtardı xalqın sağını,
Mərd sığnacağımız, can Azərbaycan!*

*Öz ətməgün, suyun bölübən verdin,
Əzəldən qardaşın, – dayıma dedin,
Baş sağlığın bizə ilkin gətirdin,
Qardaşımızsan sən, can Azərbaycan!*¹²

*Ana torpağımın bahası yoxdur,
Pak hava, sərin su, bulağı çoxdur,
Doğrusi cənnətdə belə yurd yoxdur,
Cənnətə malikdir bizim Gürcüstan.*¹³

¹² Hacı, A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi // – İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, – 2009. – 583 s. – s. 525-526.

¹³ Yenə orada, – s. 526.

*Öz adını öz diliyə nə səsliyan
Övladını öz əliyə nə bəsliyan
Dünyamızı xoş sabağa səsliyan
Gönüllərin umut yolu Türkiyəm...
Hey, hey bənim ulu Türkiyəm.
Adı, özü umut dolu, Türkiyəm.¹⁴*

Ahıskalı yazarların Qarabağ mövzusunda dair mətnləri bütövlükdə poeziyamızda Qarabağ silsiləsinin dəyərli nümunələri hesab oluna bilər. Təzəgül Cövdətgızı lirik-emosional əsərlərində (“Ağla, can Xocalım, ağla”, “Dağlar, Xocalım nə oldu?”, “Xain erməni!”, “Dad erməni əlindən”) xalq poetik ənənəsini mənimsəməsindən və duyğularının səmimiliyindən gələn romantik sənətkarlıq səciyyəsinə və türk sürgün ədəbiyyatının poetik özünəməxsusluğunu aşkarlayır:

*Ucu ərsə çatan dağlar,
Dağlar, Xocalı nə oldu?
Üstünə qar yağmış bağlar,
Bağlar, Xocalım nə oldu?
Diksindir di güllə səsi,
Bu uyuyan təbiəti,
Ucaldı fəğan-naləsi,
Dağlar, Xocalım nə oldu?
Birdən qopdu ahu-fəryad,
Mədət, Allah, bizə imdad,
Atdı güllə, dindi sursat,
Dağlar, Xocalım nə oldu?
Sən oranın sahibisən,
Neçə işlər şahidisən,
Vətənimin tarixisən,
Dağlar, Xocalım nə oldu?
Düşmən xalqa saldıranda,
El-ələmi qaldıranda,
Qoca-cavan öldürəndə,
Dağlar, Xocalım nə oldu?¹⁵*

¹⁴ Xalid, C. Axısxa nəğmələri / C.Xalid. – İstanbul: Akkale EYP, – 2019. – 442 s. – s. 300.

¹⁵ Cövdətgızı, T. Haqq gedən bir yoldayam / T.Cövdətgızı. – Bakı, – 2012. – s. 7.

İkinci fəslin “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında didaktik məzmun” adlı **üçüncü bölümündə** Ahıska türklərinin etnik mədəniyyətinin tarixən iki mühüm mənəvi təməl – türklük şüuru və islam dini üzərində qurulduğu, zəngin ənənələri olan Ahıska-Çıldır aşığı məktəbinin Aşığı Şenlik, Xasta Hasan, Molla Məhəmməd Səfili kimi görkəmli nümayəndələrinin öz əsərlərində dinləyicilərinə dini-mənəvi dəyərləri, əxlaq meyarlarını, etiket qaydalarını aşladığı, Ahıska aşığı məktəbində, bütövlükdə şifahi xalq yaradıcılığında, xalq pedaqogikasında mənəvi dəyərlərin, davranış qaydalarının təlqin edilməsi, tərbiyəvi mövzular, didaktik motivlər geniş yayıldığı qeyd olunur. Göstərilir ki, milli təhsilin rəsmi formalarının, təlim-tərbiyənin institusional təsisatlarının, peşəkar mətbuatın, nəşr sisteminin olmadığı sürgün dövründə yeni nəslin sosiallaşması yalnız ailə və nəsil, məhəllə və daxilində gerçəkləşir və buna görə də mərasim, folklor və ədəbiyyat bu vəzifələrin həyata keçirilməsində öncül yerə çıxmış, didaktik funksionallıq baxımından aktuallaşmışdır. Son yetmiş beş il ərzində Ahıska sürgün folkloru və ədəbiyyatının, demək olar ki, bütün janr və tematik qrupları bu və ya digər şəkildə vətənpərvərlik, dini-mənəvi, sosial-əxlaqi tərbiyə funksiyasını yerinə yetirmişdir və yetirməkdədir. Bununla yanaşı, Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında xüsusi didaktik-tərbiyəvi mətnlər, eləcə də uşaq ədəbiyyatı formalaşmışdır. Müşahidələr göstərir ki, Ahıska türklərinin didaktik ədəbiyyatı aşağıdakı istiqamətlər üzrə reallaşır və bu istiqamətlərdə tədqiqi məqsədəuyğundur:

- a) dini-mənəvi tərbiyə,
- b) vətənpərvərlik tərbiyəsi,
- v) sosial-əxlaqi tərbiyə,
- d) pedaqoji-maarifçilik tərbiyəsi.

Bu baxımdan, Usta Mürtəzin “Söylən anam ağlamasın: Haqdan gəldi əmir bizə”, “Yaxşidür”, Zarzımalı Aslanın “Nəsihət”, Cabir Xalidin “Övlad borcu” dastan-poeması, “Zəhmət poeziyadır”, “Ölməyə dəyər”, “Sabırdur sabır”, “Tövbə qapıları açuxdur”, “Eylüklərin qalacax”, “Kitab”, “Əlifbanı bilirəm”, “Biliyin qiyməti”, “Arzu olunan adam” “Yurda dua etməduxca” şeirlərinin, anonim mətnlərin təhlili əsasında göstərilir ki, Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında didaktik motivlər, ilk növbədə dini-fəlsəfi, vətənpərvərlik məzmunlu mətnlərdə

aşkarlanır, eyni zamanda son dövrdə tərbiyəvi-didaktik səciyyəli janr formaları, özünəməxsus uşaq ədəbiyyatı formalaşmaqdadır. Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında didaktik məzmun fərqli mənə çalarları daşıyır və dini-mənəvi, vətənpərvərlik, sosial-əxlaqi, pedaqoji-maarifçi dəyərlərin və ideyalarının oxuculara çatdırılmasına xidmət edir. Poetik forma baxımından, Ahıska türklərinin didaktik mətnlərində və uşaq ədəbiyyatında klassik və müasir ədəbi formalarda yazılmış əsərlər izlənilir, yeni ədəbi meyl milli ədəbi ənənə və Azərbaycan uşaq poeziyasından təsirlənərək inkişaf etməkdədir.

Dissertasiyanın “Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının janr və üslub xüsusiyyətləri” adlı **üçüncü fəslinin birinci bölməsində** göstərilir ki, Ahıska türklərinin ənənəvi folkloru və klassik ədəbiyyatının janr və üslub sistemi tarixən ümumtürk janr tipologiyasına uyğun olmuş, yerli mədəni əlaqələrdən gələn müəyyən dil, üslub özünəməxsusluğu izlənsə də, bütövlükdə türk ədəbi ənənəsinin tərkib hissəsi kimi təkamül etmişdir. Ahıska bölgəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra Ahıska türklərinin mədəni-ədəbi həyatının Osmanlı mühiti ilə əlaqəsi qismən zəifləyir, lakin Azərbaycan ictimai və ədəbi mühiti ilə tarixi kontaktlar güclənir, folklor və ədəbi proses bu tarixi-coğrafi və mədəni kontekstdə inkişaf edir. Koblıyanlı Çərkəzoğlu, Molla Məhəmməd Səfili kimi şairlər öz əsərlərində Gəncə, Şirvan, Şəki, Tiflis, Bakı haqqında doğma mənəvi məkan kimi bəhs edirlər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox ədibləri, sənət və təhsil xadimləri Ahıskada fəaliyyət göstərmiş, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Bəy Pepinov kimi Ahıska ziyalıları Azərbaycan ictimai-mədəni mühitinin fəal üzvü olmuşlar. Azərbaycan mətbuatında, xüsusən “Molla Nəsrəddin”də Ahıska bölgəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu tarixi əlaqələr Ahıska ədəbiyyatında müasir milli mətbuatın və yeni ədəbi formaların, publisistikanın, oçerk, reportaj, xəbər kimi janrların meydana çıxmasına, Molla Məhəmməd Səfili, Usta Mürtəz, Cabir Xalid kimi şairlərin əsərlərində romantik, realist, maarifçi, satirik yaradıcılıq metodu və üslubunun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin sürgün bütövlükdə milli varlığı, mədəniyyəti öz təbii axarından çıxardığı kimi, ədəbi prosesi də tənəzzülə uğratdı. Yeni tarixi situasiyanın, sürgün dövrünün həyat tərzinin, siyasi konyunkturanın təsiri ilə Ahıska türklərinin

ədəbiyyatının janr sistemində müəyyən paralel proseslərin getdiyini deyə bilərik:

a) klassik ədəbiyyata xas lirik-epik janrların, ilk növbədə “dastan” adlanan poemavari yığcam “vətən ağıtları”nın poetik baxımdan transformasiya olunaraq sürgün mövzusunun təcəssüm etməsi, “səyahətnamə” kimi janrların inkişafı;

b) ənənəvi və yeni lirik janrlar, ilk növbədə məhəbbət lirikası və nəsihətnamə, ustadnamə, vücudnamə kimi formalar və sərbəst şeir vasitəsilə assosiativ və ya birbaşa şəkildə sürgün mövzusunun ifadəsi;

c) sürgün həyatı haqqında fərdi xatirələr əsasında özünəməxsus memuar janrının, tarixi-siyasi və etnoqrafik publisistikanın formalaşması;

ç) müasir bədii nəsrin, hekayə və roman janrlarının yaranması.

Bütün bu janr əlvanlığı ilk növbədə ictimai-siyasi kontekstin təsiri; xalqın tarixində sürgün kimi faciəli hadisənin baş verməsi; sürgün dövründə ədəbiyyatın milli mənliliyi və tarixi qoruyub saxlayan funksional amil kimi ictimai şüurunda əhəmiyyətinin müstəsna şəkildə artması ilə izah oluna bilər.

Üçüncü fəslin ikinci bölümündə Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında lirik-epik janrlar və üslub məsələsi tədqiq olunur. Ahıska türklərinin çağdaş ədəbiyyatında klassik ədəbi ənənəyə xas janr formalarının, ilk növbədə “vətən ağıtları”nın müasir məzmunu, tarixi prosesləri və ideyaları təcəssüm etməsi geniş elmi mövzudur. Bu janrın XX əsrdə hələ sürgünə qədərki dövrdə kamil nümunələrini yaratmış ədib Ahıska türklərinin klassik şairi Molla Məhəmməd Səfili olmuşdur. Məhəmməd Səfilinin yaradıcılığında “vətən ağıtları”nın müasir modifikasiyası kimi “Camican” şeiri və “1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı”nı göstərə bilərik. Bu əsərlərdə klassik “vətən ağıtları”ndan fərqi cəhətlər – mətndəki təsvirin realistliyi, yığcamlığı, gerçək detalların və faktların verilməsi, şairin klassik poeziyaya xas ibarə, hiperbola, psixoloji paralelizm, məcazların və təsvirin realizmi, hadisələrə fərdi və analitik baxış, məkan və personajların konkretliyi, müəllifin çağırış tonu və inamla oxuculara müraciəti, onları hərəkətə, mübarizəyə sövq etməyə yönəlir. “Vətən ağıtları”nın janr meyarları bütövlükdə və ya elementlər şəklində Ahıska türklərinin müasir şairlərindən Usta

Mürtəz, Cabir Xalid, Zeynul Yektayi, Fəhlül, Zarzimalı Aslan Şair, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Mircavad Ahıskalı, İlyas Xəlil, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşaliyev, Şahismayil Adigünlü, Nurəddin Sasıyev, Müzeyfə Qoca Adigünlü, Səkinə Zənavlı, Mehیار Əhmədoğlu, Yunus Zeyrək, Həmdi Yitgün, Şəmşir Şimşəkoğlu, Təzəgül Cövdətgızı, Müsəddin, İndusa Musaoğlu, Dərdli Gözəl, Aşiq Binəli, Usta Bəkir və başqalarının yaradıcılığında izlənilir. Bu sadaladığımız keyfiyyətlər Ahıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatında geniş yayılmış, Usta Mürtəzin (“Yetişdi”), Səkinə Məhəmməd qızı Zənavlının (“Kobliyan”, “Kövi Zənavın”), Cabir Xalidin (“Bir şəkil çekem”, “Xoş görüşdux”, “Tavar göli”), İndusalı Musaoğlunun (“Vətən dastanı”), Şimşək Sürgün Kaxaretlinin (“Vətənə aid şeirlər”), Zeynul Yektayın (“Bənzəməz”), Dərdli Gözəlin (“Yandım Muqaret”) *səyahətnamə və nəsihətnamə* ənənəsinə uyğun lirik-epik janrlı əsərləri üçün də xasdır. Tarixi baxımdan götürsək, bu janrlar realist təsvir, obyektivlik, analitiklik, tarixiliklə və didaktika ilə səciyyələnir, yurdun tarixini, toponimlərin, şəxsiyyətlərini, abidələrini xatırladır, yaddaşlarda yaşadır və ilk növbədə informativ və didaktik dəyəri ilə əhəmiyyətlidir.

Ahıska türklərinin sürgün dövrü səyahətnamələrinin əsas xüsusiyyəti, Cabir Xalidin şeirində olduğu kimi, gerçək mənzərənin realist təsviri deyil, müəllifin uzun ayrılıqdan sonra yaşadığı duyğuların, sakral “vətən” obrazının tərənnümündən ibarətdir:

*Sən ey əziz baba yurdum,
Xoş görüşdux, xoş görüşdux
Həsrət çəkdim, səni gördüm,
Xoş görüşdux, xoş görüşdux.*

*Sən ey gözəl arzu-güman,
Tağ köksünə düşən düman,
Uçma ey kuş, uçma aman,
Xoş görüşdux, xoş görüşdux.*

*Ey dərədə gurliyan çay,
Yay səs-sədan ellərə yay,
Gözəllikdən aldığım pay,
Xoş görüşdux, xoş görüşdux.*

*İnsanlardur yurda naxış,
Ulu torpax, sana alkış,
Baxan günəş, yağan yağış,
Xoş görüşdux, xoş görüşdux.*

*Bu torpaxdan qüvvət əmən,
Sən ey meşə, çayır-çəmən,
Kollarımı açmışam bən
Xoş görüşdux, xoş görüşdux¹⁶.*

Bu fəslin “Ahıska türklərinin sürgün poeziyasında ənənəvi lirik janrlar” adlı **üçüncü bölümündə** Ahıska türklərinin folklorunda və klassik ədəbiyyatında mühüm yer tutan lirik poeziyanın sürgün dövründəki məzmun və forma xüsusiyyətləri, funksional aspektləri tədqiq olunub. Sürgün dövrünün ictimai-tarixi mühiti lirik janr sistemində və üslubda müəyyən reseptiv və funksional dəyişiklərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında baş verən bu yeni janr proseslərinin mahiyyəti ənənəvi folklor janrlarının, ilk növbədə məhəbbət lirikası və ağlının assosiativ və ya birbaşa şəkildə sürgün mövzusunə uyğun semantikanı aşkarlamasından ibarətdir. Yəni birbaşa sürgün mövzusunə ifadə edən müəllif mətnlərindən fərqli olaraq, bir çox əsərlərdə ənənəvi lirik janr strukturu və üslubu qorunur, lakin onlar semantik baxımdan yenidən mənalandırılaraq, sürgün mövzusunə ifadə edir. Vətən-sürgün mövzusunun ənənəvi folklor və ədəbi mətnlərin bu şəkildə transformasiyası ilə aktuallaşması müxtəlif formalarda baş verir. Bir sıra anonim mətnlərdə, əsasən mani-bayatılarda eşq, sevgi, yar motivi və ifadələri birbaşa şəkildə “vətən”, “yurd”, “el”, “vətən” kəlmələri ilə əvəz edilir. Bir sıra mətnlərdə isə klassik nümunə daha dərin transformasiyası olunur və ya formal şəkildə dəyişməyərək, assosiativ şəkildə vətən, sürgün mövzusu kontekstində qavranılır. Belə əsərlər digər etno-poetik mühitlərdə ənənəvi sevgi və ya ümumən fəlsəfi-mənəvi qərblilik və qürbət motivlərinin ifadəçisi kimi qavranıla bilər, lakin Ahıska türklərinin müasir anlayışında vətən həsrəti, sürgün məzmununun

¹⁶ Hacı, A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi // – İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, – 2009. – 583 s. – s. 508.

daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Sürgün poeziyasında yurdun toponimikası, tarixi şəxsiyyətlərin, hadisələr, coğrafi obyektlər, dini məbədlər və sairə də mühüm yer tutur.

Bir sıra ənənəvi janrlar, xüsusən, manilər, qoşma, gəraylı, tənris və sairə kimi janrlar yen dövrə xas motiv və detalları, bəzən Ahıskalılardan sürgün dövrü təmasda olduğu xalqların dil və ləhcələrindən alınma kəlmələri ehtiva edir. Klassik mətnin sürgün mövzusunda semantik və funksional baxımdan uyğunlaşmış aktuallaşması yalnız manilərdə deyil, türkü mətnlərində, qısa təhkiyə və şeir parçasından ibarət lirik “dəstə”lərdə, Ahıska türklərinin folklorunda və yazılı ədəbiyyatında geniş yayılmış gəraylı, tənris, qoşma, o cümlədən Usta Mürtəz, Cabir Xalid, Aslan Şair, Səkinə Zənavlı, Güləhməd Şahin, Həmdi Yitgün kimi şairlərin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz, “nəsihənamə” adlandırdıqları ustadnamə və vücudnamə kimi qoşma variasiyalarında, Usta Mürtəz, Yunus Zeyrek, Güləhməd Şahinin qəzəllərində və müxtəlif insanların lirik xatirələrində də geniş yayılmış tipoloji yaradıcılıq hadisəsidir.

Üçüncü fəslin “Sürgün ədəbiyyatında publisistika və memuar ədəbiyyatı” adlı **dördüncü bölməsində**, keçən əsrin əvvəllərindən sürgünə qədər Ahıskada, ümumən Gürcüstanda yaranmış milli mətbuat ətrafında formalaşmış publisistika və memuar janrlarının sürgün dövründə sıradan çıxması və yalnız 1980-ci illərin sonlarından yenidən təşəkkül etməsi qeyd olunur. Bu dövrdə dərc olunan “Vatan aşkı” qəzetində, bir qədər sonra müxtəlif kitablarda verilmiş sürgün xatirələrində və 2000-ci illərdə Allahverdi Piriye və Sevil Piriye, Nurəddin Sasıyev, Lətif Şimşək, Mövlud İşıq kimi yazarların yazdığı və ya tərtib etdiyi kitablarda əks olunmuşdur. Müasir dövrdə isə Ahıska türklərinin publisistikası həm də müxtəlif internet portallarında və sosial şəbəkələrdə inkişaf edir. Son dövrlərdə müstəqil janr kimi formalaşan bu memuar ədəbiyyatının məzmunu vətənin təbiəti və tarixi, xalqın sürgün dövrü həyat tərzi, ayrı-ayrı hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında xatirələrdən ibarətdir.

Ədəbi forma baxımından Ahıska memuar ədəbiyyatını əsərlərin məzmun qruplarına uyğun növlərə ayıra bilərik: tarixi vətənin təbiəti və tarixi haqqında xatirələr, etnoqrafik miniatürlər, vətənin görkəmli şəxsiyyətləri (əcdadlar, üləmalar, pəhləvanlar, milli

liderlər, sadə insanlar), tarixi abidələr, məbədlər, müqəddəs yerlər haqqında xatirələr, mifoloji inanclar barədə rəvayətlər, sürgün prosesi, qürbətdəki həyat haqqında xatirələr və sairə. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səyahətnamələrdən fərqli olaraq, bu mətnlərin söyləyiciləri danışdıqları əhvalatları, rəvayətləri, xatirələri gerçək hadisə şəklində, təfərrüatı ilə təqdim edir, onların məkan və zamanını dəqiqləşdirir, konkret fərdlərin adını çəkir. Sürgün dövründə toplanıb dərc edilmiş bu xatirələrin bir çoxunda Ahıskanın müxtəlif kəndlərinin sosial həyatı, bu obaların təbiəti, mədəniyyəti, təbiət və mədəniyyət abidələri, məbədləri, soyları, şəxsiyyətləri, dini-mifoloji inancları haqqında canlı məlumat təqdim edilmişdir¹⁷. Bu xatirələrin dəyəri yeni nəsli vətən tarixi haqqında məlumatlandırmaq, Ahıskanın türk-müsəlman ruhu ilə tanış etmək, doğma yurda sevgi aşılamaq və son nəticədə dinləyicilərdə, oxucularda vətən hissi, tarixi yurda bağlılıq formalaşdırmaqdır. Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, Ahıska türklərinin memuar ədəbiyyatını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: gerçək məlumatın obyektiv, bəzən naturalist təqdimi, təsvir predmetinə emosional münasibət, hadisələrin yüksək pafosla təfsiri, epik təsvirlə yanaşı, lirik qavrayışın geniş yayılması, faktın önə çəkilməsi, ümumiləşdirmələrə meylin zəifliyi və sairə.

Üçüncü fəslin **beşinci bölümü** sürgün ədəbiyyatında bədii nəsrə həsr olunub. Ahıska türklərinin son illərdə formalaşmağa başlayan və artıq Şahismayıl Adıgünlü, Nurəddin Sasıyev, Mircavad Ahıskalı kimi tanınmış nümayəndələri olan bədii nəsrinin, roman, hekayə janrlarının yaranmasında və inkişafında milli epik-lirik janr ənənələrinin və ədəbi əlaqələrin mühüm rolu ayrıca qeyd olunmalıdır. Ahıska türklərinin ədəbiyyatında bədii nəsrin zəngin ənənəsi olmasa da, xalq yaradıcılığında nağıl, rəvayət, əfsanə, lətifə,

¹⁷ Hacı, A. Qərübəm bu vətəndə: Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti / A.Hacı. – Bakı: Gənclik, – 1992. – 216 s.; Hacı, A. Çağdaş folklor yaradıcılığının tipologiyası və poetikası (Axısqa türk şifahi nəsrində) / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIV. – Bakı: Səda, – 2003. – s. 15-28; Hacı, A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi // – İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, – 2009. – 583 s.; Hacı, A. Hatıralarda Ahıska Yurdu – 1 // “Bizim Ahıska”, Bahar, – 2011. Sayı 22, – s. 31-35; Hacı, A. Hatıralarda Ahıska Yurdu – 2 // “Bizim Ahıska”, Yaz, – 2011. Sayı 23, – s. 12-18.

dəstənə, dastan kimi poetik formalar qədim tarixə və kamil poetik sistemə malik olmuş və xatirələr, publisistika ilə yanaşı, müasir nəsr janrlarının formalaşmasına təsir etmişdir. Bu prosesdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrin də rolu böyükdür.

Ahıska türklərinin müasir bədii nəsrini yaratmış yazarların əsas nümayəndələri ilk növbədə Şahismayıl Adıgünlü (“Səməndər quşu. Bakı, Şirvanəşr, 2011” romanı), Nurəddin Sasıyev (“Yetim qalmış Ahıskalı. Bakı, 2011” tarixi-xronikal povesti), Mircavad Ahıskalı (“Qürbətdən iniltilər – 2. Yaşam savaşı. Bursa, Emin yayınları, 2007” romanı, “Ahıskadan Hikayələr. Bursa, Emin Yayınları, 2008” hekayə toplusu) hesab oluna bilər.

Hələ də formalaşma mərhələsində olan Ahıska türk nəsrinin tanınmış nümayəndələri olan bu yazıçıları birləşdirən və həm də fərqləndirən bir sıra ortaq və fərqli cəhətlər var:

- hər üç yazıcının yaradıcılığının başlıca mövzusunun vətən sevgisi, sürgün acılarından ibarət olması;

- bədii yaradıcılıqlarında folklordan qaynaqlanmaları;

- folklor və etnoqrafik materialları toplamaları və nəşr etmələri (N.Sasıyev. Baba ocağı, ana sığağı. Axısxa türklərinin folkloru; Mircevat Ahıskalı. Ahıska'da Söylenen Hikaye ve Masallar);

- ortaq mövzuları həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində qələmə almaları; əsərlərin dilinin vahid prinsip əsasında formalaşmaması (Nurəddin Sasıyev Ahıska dialektində, Şahismayıl Adıgünlü Azərbaycan ədəbi dilində, Mircavad Ahıskalı Türkiyə ədəbi türkcəsində yazır);

- nəsr janrlarının fərqli tipologiyada aşkarlanması, yəni Nurəddin Sasıyevdə bədii nəsr, memuar, publisistika, folklor meyarlarının sinkretikliyi, Şahismayıl Adıgünlünün nəsrində kompozisiyanın hadisə deyil, xronoloji əsasda qurulması, təhkiyədə dialoqların təsvir və təhkiyə ilə müqayisədə mütləq üstünlüyü; Mircavad Ahıskalıda bədii mətnin siyasiləşdirilməsinə meyl izlənilir.

Bütün bunlarla bərabər, bu yazıçıların hər birində milli və ədəbi-mədəni maarifçilik missiyası, eləcə də başqa xalqların ədəbiyyatından bəhrələnmə, digər xalqlarla mədəni təmasları xüsusən nəsr yaradıcılığında aşkardır: “Türklərin bədii sənəti çoxqatlıdır və milli, qazax, özbək, rus, Azərbaycan dillərində əsərləri ehtiva edir Bu, milli düşüncənin inkişafına və şüurun yeni mənəvi

səviyyəyə qalxmasına təkan verir. Türk ədəbiyyatı ilk mərhələdə əsasən folklor zəminində inkişaf edirdi və klassik ədəbiyyat ənənəsini mənimsəyirdi. Bunların bədii-estetik imkanlarına əsaslanan türk ədəbiyyatı az bir müddətdə dünya klassikası ilə əlaqələrini möhkəmlədə bildi və yeni poetik formalarla zənginləşdi”¹⁸.

Ahıska ədəbiyyatında nəsr janrları öz əhatəsinə və populyarlığına görə poeziya ilə müqayisə oluna bilməsə də, yeni poetik düşüncənin, epik təsvir üsulunun, tarixə, müasirliyə konkret, obyektiv və realist münasibəti aşkarlayan ədəbi formalar kimi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının janr sistemini lirik-epik poemalar (“vətən ağıtları”, “səyahətnamə”, “nəsihətnamə”), assosiativ və ya birbaşa şəkildə vətən və sürgün konseptini ifadə edən ənənəvi (qoşma, gəraylı, bayatı, ustadnamə, vücutnamə və sairə) və ya sərbəst şeir növləri, sürgün dövründə formalaşan memuar ədəbiyyatı, xatirələr, tarixi-siyasi və etnoqrafik-mədəni publisistika, roman, povest və hekayə janrlarından ibarət bədii nəsr təşkil edir. Üslub baxımından Ahıska bədii nəsrini romantik, realist, satirik yaradıcılıq meylləri, ənənəvi folklorvari və fərdi üslub formaları, qəhrəmanlıq, faciəvilik, neytral pafos.

Nəticə hissəsində aparılmış təhlillər ümumiləşdirilmiş və belə bir yekun qənaət bildirilmişdir ki, Ahıska türklərinin etnik mədəniyyətində milli deportasiyanın təsiri ilə xüsusi “sürgün ədəbiyyatı” formalaşmışdır. Sürgün ədəbiyyatının məzmununda vətənpərvərlik ideyaları, didaktik-tərbiyəvi mövzular aktualıq qazanmış, vətən və qürbət konseptləri aktuallaşmışdır. Ahıska türklərinin müasir ədəbiyyatında sürgün mövzusu əsasən poeziyada, son onillikdə isə həm də bədii nəsr və publisistikada ifadə olunur. Poeziya əsasən heca, qismən sərbəst vəzndə inkişaf edir. Bu dövrdə ənənəvi “vətən ağıtları”, sürgün türküləri və dastan lirik-epik janrlar kimi yeni cizgilər qazanmış, poema janrını formalaşmışdır. Sürgün dövründə formalaşan epik mətn növlərinə memuar ədəbiyyatı, xatirələr, tarixi-siyasi və etnoqrafik-mədəni publisistika, roman, povest və hekayə janrları aiddir. Üslubi baxımından bu janr növlərini romantik, realist, satirik mətn tiplərinə,

¹⁸ Тагарова, Т.Г. Особенности развития современной литературы турков Казахстана // http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2009/Philologia/42144.doc.htm

8. Жанровое своеобразие мемуаров в современной литературе ахалцихских (к постановке проблемы) // – М.: Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования, – 2019. №7, – с. 40. ISSN 2541-9870. [https:// www. intemauka. org/authors/ozturk- enver-fazlyoglu](https://www.intemauka.org/authors/ozturk-enver-fazlyoglu)
9. Ahıska türklərinin sürgün poeziyasında ənənəvi lirik janrlar // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2019. – s. 124-126.
10. Идейно-художественное своеобразие выселенческой литературы ахалцихских турок (к постановке Проблемы) // Науковий Вісник Міжнародного гуманітарного університету, Серія: Філологія, – 2019. №43, – с. 19-22. [http://www.vestnik- philology.mgu.od.ua/archive/v43/part 4Z7.pdf](http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v43/part 4Z7.pdf)

Dissertasiyanın müdafiəsi 07 iyul 2022-ci il tarixində saat 14:00 Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 42 069 işarə

Tiraj: 100